

مؤسسه مطالعات اسماعیلی

عنوان: برداشت‌ها از زمان

مؤلف: دکتر نادر الیزری

منبع: دائرة المعارف تمدن اسلامی قرون وسطی، جلد دوم، صص

۸۱۰-۸۱۲، ویراسته‌ی یوزف و. مری

انتشارات: راتلج (نیویورک، لندن)

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است در نظر داشته باشید که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

برداشت‌ها از زمان

دکتر نادر البزری

آنچه می‌خوانید، نسخه‌ی ویراسته‌ی مقاله‌ای است که در اصل در *دائرة المعارف تمدن اسلامی قرون وسطی*، جلد دوم، صص ۸۱۰-۸۱۲، ویراسته‌ی یوزف و. مری و توسط انتشارات راتلج (نیویورک، لندن) به چاپ رسیده است.

تلفی‌های کلاسیک از زمان، فیلسوفان را با ناسازه‌نماهای پیچیده‌ای مواجه ساخت. برخی از فیلسوفان پرسیدند آیا زمان، یکسره ناموجود است، حال آن‌که دیگر فیلسوفان، واقعیت‌مندی بخش‌پذیری زمان به اجزاء را با این استدلال به زیر پرسش کشیدند که گذشته، دیگر وجود ندارد و آینده هنوز نیامده است و زمان حال به منزله‌ی لحظه/اکنون، فاقد مقدار است (یعنی مانند نقطه در ریاضی بخشی از زمان نیست). از این گذشته، روشن نبود که آیا گذر زمان به نحو پیوسته است و یا این‌که از ره‌گذر جهش‌های منقطع و بخش‌پذیر رخ می‌دهد.

گرچه تحقیق در باب سرشت زمان، با نظریه‌های فیزیکی مربوط به آن درهم‌آمیخته بود، سوگیری‌های عام جهان‌شناختی و متافیزیکی این نظریه‌ها، بر نظرورزی در باب خلقت و علیت تاثیر گذاشت. در تیمائوس افلاطون (37d; 38a) زمان (kronos کرونوس) هم‌چون تصویری (eikona) متحرک ترسیم شده که با حرکتی دَوْرانی و بر اساس عدد (arithmos)، از ابدیت (aion)، تقلید می‌کند و همراه با خلق آسمان‌ها به وجود آمده است. در متقدم‌ترین پژوهش سامان‌مند در باب سرشت و وجود زمان، که در کتاب فیزیک ارسطو (219b3-4) پیوسته (sunekhes) در نسبت با مقدم (proteron) و مؤخر (husteron) تعریف می‌شود. ارسطو که منکر حرکت کل (holos) بود، چنین استدلال کرد که حرکت دورانی، یکنواخت و پیوسته‌ی فلک، به منزله‌ی معیار

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است در نظر داشته باشید که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

(*metron*) زمان عمل می‌کند (کتاب فیزیک، 223b21). تئوری ارسطو، پی در پی، پاسخ‌های فراوانی از سوی مفسران نوافلاطونی و هلنی دریافت کرد. این پاسخ‌ها در ویراست مفصلی با عنوان *شروح یونانی کهن بر ارسطو* دسته‌بندی شده است. یوحنا دمشقی استدلال کرد که زمان، یک کل به هم پیوسته است، فلوپین آن را هم‌چون حیات متغیر روح می‌فهمید (نثاده‌ها، ۳، ۷، ۱۱-۱۳). سمبلیکیوس از ازلیت جهان در مقابل تردیدهایی دفاع کرد که توسط لغت‌شناس فیلوپونوس، که آموزه‌ی مسیحی *خلق از عدم* را اختیار کرده بود، طرح گردیده بود. فیلوپونوس عنوان می‌کند که برای آگوستین اهل هیپو، زمان (*tempus*) هنگام به وجود آمدن جهان خلق شده است، در حالی که آگوستین بر این مطلب صحنه می‌گذاشت که واقعیت وجودی زمان، ریشه در زمان حال (*praesens*) دارد، که به خودی خود میل به عدم دارد (*tendit non esse*)، مفروض بر این که تنها ابدیت دارای ثبات (*semper stans*) بود.

آگوستین بر اساس باور به سمت و سوی خطی زمان، از خلقت گرفته تا روز جزا، استدلال کرد که حضور امور مربوط به گذشته در حافظه محفوظ است، حضور امور مربوط به زمان حال با ادراک بصری تأیید می‌شود و حضور امور مربوط به آینده از طریق چشم‌انتظار بودن، محفوظ می‌ماند. از این رو، واقعیت‌داری زمان بستگی به نفسی دارد که به یاد می‌آورد، ادراک می‌کند و یا چشم‌انتظار وقایعی است؛ این رأی، مشابه مدعای ارسطو در فیزیک (218b29-219a1-6, 223a25) است که *کرونوس* [زمان]، برای محاسبه‌ی شمارش (*arithmein*) خود نیازمند پسوخه (*psukhe*) [نفس] است. ترجمه‌ی اسحاق ابن حنین از کتاب فیزیک (طبیعت) ارسطو، انتقال مفهوم ارسطویی *کرونوس* [زمان] به عربی را تضمین کرد، که متعاقباً الهام‌بخش تفسیرهای فلسفی از مقوله‌ی زمان در میان مسلمانان گشت. کندی بدین باور بود که زمان آغاز و انجام دارد و زمان، حد حرکت را بر اساس عدد معین می‌کند (*Tempus ergo est numerus numerans motum*)، حال آن‌که فارابی و اخوان الصفا بر این امر صحنه نهادند که زمان از حرکت فلک مخلوق ناشی شده است. ابوبکر رازی ادعا کرد که دهر مطلق است، در حالی که زمان را جوهری جاری به حساب آورد که محصور و همراه با حرکت فلک است.

ابن سینا در کتاب *الحدود* زمان را این‌گونه تعریف کرد که نشان‌گر امر مخلوق است و به عنوان مقدار حرکت بر حسب متقدم و متأخر عمل می‌کند. بوعلی هم‌چنین عنوان کرد که دهر، تا جایی که در درازنای ابدیت دارای ثبات است، نشان‌گر صانع است. در *اشارات و التنبیها* وی زمان را به تحقیقات طبیعی در باب حرکت پیوند داد؛ در *عیون الحکمة* وی زمان را کمیت حرکت تفسیر کرد که حد تغییر را معین می‌سازد و دهریت حرکتی آن منشأ زمان‌مندی است. مفهوم زمان، هم‌چنین نقش چشم‌گیری در کتاب *المناظر* علامه ابن هیثم (II. 3, II. 7, III. 7) ایفا می‌کند. او استدلال کرد که انتشار پرتوهای نوری تابع گذر زمان است و بنابراین این‌طور نتیجه گرفت که

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است در نظر داشته باشید که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

شتاب نور (الضوء) با وجود مقدار وسیع‌اش، محدود است. علاوه بر این او بر این اعتقاد بود که کنش‌های مربوط به ادراک بصری و تمایز و قیاس، تابع گذر زمان هستند حتی اگر ناظری آن را احساس نکند و او هشدار داد اگر مدت زمان ادراک بصری اکتشافی یا بی‌واسطه از حد معتدل فراتر رفت، موجب خطای دید می‌شود. به علاوه، او زمان را به عنوان معلومات دسته‌بندی کرد و مدت را ذات زمان و مقیاس مقدار و کمیت آن تلقی کرد که با ارجاع به حرکت فلک، شناختنی می‌گشت.

نمایندگان علم کلام در مخالفت با نظرگاه‌های فیلسوفان مسلمان مشایی برداشت‌های جای‌گزینی از زمان را شرح و بسط دادند که مبتنی بر نظریه‌های فیزیکی الهام گرفته از ذره‌انگاری [اتمیس] یونانی بود. مطابق فهم متکلمان، زمان پدیدار موهومی بود ناشی از نمودهای متغیر و رخداد‌های ذره‌ای [اتمی] نوشده (متجددات)، که بر اساس آن، وقت جای‌گزین مفهوم زمان مستمر گشت، نظام که متأثر از این نظریه بود. گرچه به مضمون اصلی آن تن در نداد. معتقد به بخش‌پذیری اجزاء تا بی‌نهایت بود. پیامد چنین اعتقادی این بود که فاصله‌ی مکانی با اجزای تا بی‌نهایت بخش‌پذیر، مستلزم گذر از زمان بی‌نهایت است مگر این‌که این گذر با طفره‌هایی ادامه یابد؛ این نظر، واگویی نظریات رواقی در باب مفهوم یونانی هالما (طفره) است. غزالی که در تهافت الفلاسفة نسبت به آموزه‌ی قدیم بودن جهان تردید روا داشت، کوشید این نکته را اثبات کند که مدت و زمان هر دو مخلوق اند، و چنین استدلال کرد که اگر تنها مشاهده، نشان‌گر تقارن میان علت و معلول باشد، ارتباط میان آنچه عادتاً علت یا معلول خوانده می‌شود، ارتباطی ضروری نیست. در نتیجه غزالی چنین اظهار کرد که نسبت ترتیبی میان علت مقدم و معلول مؤخر ضرورتاً مبتنی بر سمت و سوی بازگشت‌ناپذیر زمانی نیست.

ابن رشد در تهافت/التهافت در دفاع از علیت این چنین استدلال کرد که انکار اصل علیت مستلزم انکار تام و تمام عقل است. به تصریح وی، امر قدیم (القدیم) بی‌زمان است و جهان تابع عملکرد زمان به نحو مستمر است. موسی ابن میمون در دلالة الحائرين ضمن صحنه نهادن بر صدق خلقت، این باور را اظهار داشت که، مفروض بر این‌که فلک و [نیز] حرکتی که فلک وابسته به آن است هر دو مخلوق اند، زمان مخلوق است. گرچه محققان صاحب مکانتی هم‌چون نصیرالدین طوسی، فخرالدین رازی، میرداماد، ملا صدرا، ابوالبرکات بغدادی، ایجی، و جرجانی نظروورزی در باب زمان را ادامه دادند، تبیین واقعیت رازآمیز زمان بدون نتیجه‌ی قطعی باقی ماند.

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است در نظر داشته باشید که هم از مؤلفان اصلی و همین طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

- Aristotle. *Physics*, ed. W. David Ross. Oxford, UK: Oxford University Press, 1998.
- Augustine. *Confessions*, ed. James O'Donnell. Oxford, UK: Clarendon Press, 1992.
- Ghazali. *Tahafut al-Falasifa*, transl. Michael Marmura. Provo, Utah: Brigham Young University Press, 1997.
- Ibn al-Haytham. *Kitab al-Manazir*, ed. Abdelhamid I. Sabra. Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters, 1983.
- ___. *The Optics of Ibn al-Haytham*, transl. A. I. Sabra. London: Warburg Institute, 1989.
- Ibn Rushd. *Tahafut al-Tahafut*, ed. Muhammad 'Abid al-Jabiri. Beirut: Markaz Dirasat al-Wihda al-'Arabiyya, 1998.
- Ibn Sina. *Kitab al-Hudud*. ed. A. M. Goichon. Cairo: Institut Francais d'Archeologie Orientale du Caire, 1963.
- ___. *al-Isharat wa'l-Tanbihat*, 3 vols., ed. Sulayman Dunya. Cairo: Dar al-Ma'arif bi-Misr, 1957-1960.
- Ikhwan al-Safa'. *Rasa'il Ikhwan al-Safa' wa Khullan al Wafa'*, vol. II, ed. Butrus Bustani. Beirut: Dar Sadir, 1957.
- Maimonides. *Dalalat al-Ha'irin, The Guide for the Perplexed*, transl. M. Friedlander. New York: Dover, 1956.
- Philoponus. *Corollaries on Place and Void*; Simplicius. *Against Philoponus on the Eternity of the World*, transl. David Furley and Christian Wildberg. London: Duckworth, 1991.
- Plato. *Timaeus*, transl. R. G. Bury. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999.
- Simplicius. *Corollaries on Place and Time*, transl. J. O. Urmson. London: Duckworth, 1992.

برای مطالعه‌ی بیشتر

- Dhanani, Alnoor. *The Physical Theory of Kalam*. Leiden: Brill, 1994.
- Mallet, D. "Zaman", In *Encyclopaedia of Islam*, vol. XI. Leiden: Brill, 2001.

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است در نظر داشته باشید که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

Massignon, Louis. "Le Temps dans la Pensee Islamique". In *Opera Minora*, vol. II, ed. Y. Moubarak. Beirut: Dar al-Ma'arif, 1963.

Rashed, Roshdi. *Les Mathematiques Infinitesimales du IX au XI siecle*, vol. IV. London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2002.

Sorabji, Richard. *Time, Creation and the Continuum*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983.

Walzer, Richard. *Greek into Arabic: Essays in Islamic Philosophy*. Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press, 1962.

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است در نظر داشته باشید که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.